

Borcowski, Zbigniew

Zagadnienie kultu zmarłych na Cykladach w epoce brązu

Studia Archeologiczne 3, 5-22

1982

Artykuł został zdigitalizowany i opracowany do udostępnienia w internecie przez **Muzeum Historii Polski** w ramach prac podejmowanych na rzecz zapewnienia otwartego, powszechnego i trwałego dostępu do polskiego dorobku naukowego i kulturalnego. Artykuł jest umieszczony w kolekcji cyfrowej bazhum.muzhp.pl, gromadzącej zawartość polskich czasopism humanistycznych i społecznych.

Tekst jest udostępniony do wykorzystania w ramach dozwolonego użytku.

Zbigniew Borcowski
Uniwersytet Warszawski

ZAGADNIENIE KULTU ZMARŁYCH NA CYKLADACH W EPOCE BRĄZU

Kiedy śledzimy przejawy wierzeń mieszkańców Wysp Cykladzkich z epoki brązu, rzucają się w oczy skąpe pozostałości tej dziedziny kultury duchowej w porównaniu ze współczesnymi im cywilizacjami Bliskiego Wschodu i Egiptu. Dotyczy to również obrzędów i praktyk związanych ze zmarłymi. Niemniej na Cykladach, podobnie jak na tamtych terenach, ta dziedzina kultu miała swoje ważne miejsce w ogólnym systemie wierzeń mieszkańców wysp. Wskazuje na to specjalne traktowanie zwłok, dające się prześledzić na cmentarzyskach zakładanych przez ludność archipelagu.

Zwyczaje grzebalne

Nekropole najczęściej zakładane były u stóp wzgórz lub na zboczach w pobliżu morza, zawsze poza obrębem osad. Cmentarzyska wewnątrz wysp są nieliczne¹. Większość nekropoli zawiera niewielkie skupiska grobów - od 15 do 20. Do wyjątków należy Chalandriani na Syros, gdzie odkryto ok. 600 pochówków - być może nagromadziły się one wobec długiego używania tego obszaru w celach grzebalnych². Pochówki występujące na nekropolach mają wyraźną tendencję do tworzenia kilku oddzielnych skupisk - przy czym wykorzystywane są naturalne warunki terenu - wg Tsountasa są to groby należące do jednego klanu czy rodziny³. Niedawne wykopaliska pozwoliły nam poznać nową ważną odciepl nekropoli. Otóż w pewnych wypadkach w bezpo-

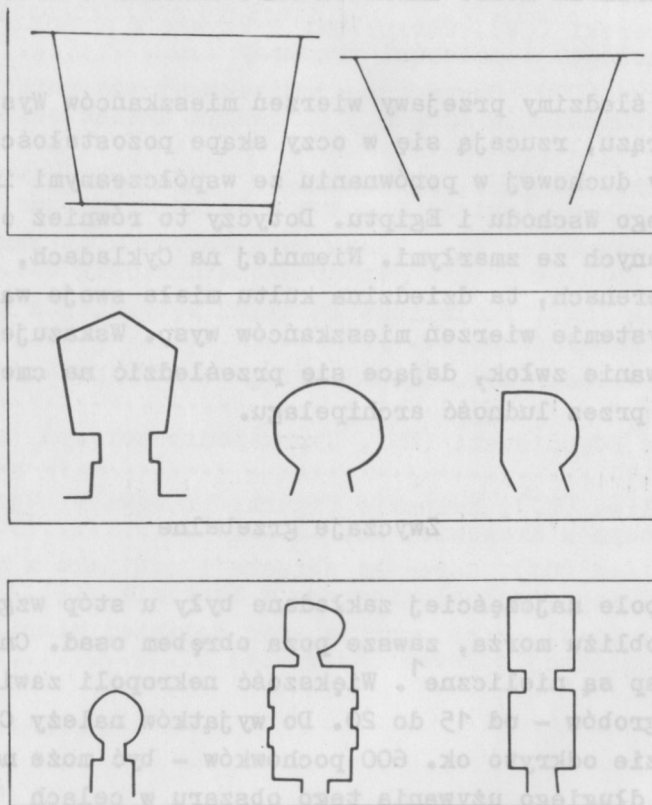
---

¹ K. Stephanos, Excavations in Naxos, PAE 1903.

² Kykladika II, s. 78. Rozwinięcie tego i pozostałych skrótów zob. s. 21.

³ Tamże, s. 73.

średnim sąsiedztwie cmentarzyska znajdował się wydzielony wolny plac. Zespoły takie odkryto w Ayioi Anargyroi na Naxos, gdzie w południowo-wschodniej części założenia grzebalnego odkryto plac długości ok. 40 m, szerokości 3-4 m⁴ na nekropoli Lakkhoutes w odległości ok. 20 m od jej południowo-zachodniego narożnika. W tym przypadku przestrzeń była mniejsza - ok. 3 m i wyłożona małymi kamieniami⁵. Podobny zespół znajdował się na nekropoli Lakkhoutes A⁶. Na tych placach odkrywa się pewne ilości glinianych naczyń w formie kapelusza z szerokim brzegiem⁷.

Il.1. Plany grobów cykladzkich. Wg Thimme 1976

Groby cykladzkie zachowują w epoce brązu niezmienną, poza wyjątkami - z Syros i Philakopi I i II, formę i sposób konstrukcji⁸.

⁴ Doulas 1977, s. 35.

⁵ Tamże, s. 35.

⁶ Tamże, s. 35.

⁷ Tamże, s. 63.

⁸ L.Press, Budownictwo egejskie, Warszawa 1964, s.156. Zob. systematykę grobów cykladzkich: Doulas 1977, s. 37-53.

Są to zwykle niewielkie jamy o planie owalnym, kwadratowym lub najczęściej trapezoidalnym. Typowe wymiary takiej komory: długość 1,25 m, szerokość 1,00 m, głębokość ok. 0,75 m. Ściany grobu budowano z czterech płyt kamiennych lub nie wypalanej cegły - piąta płyta stanowiła przykrycie. Całość przysypywano ziemią. Niekiedy nad tą konstrukcją wznoszono niewielką platformę z kamieni połączonych glinianą zaprawą⁹.

Jedyną formą grzebalną na Cykladach w epoce brązu była inhumacja. Normalną praktyką było umieszczanie ciała w grobie w pozycji skurczonej. Czasami pod głowę zmarłego podkładano kamień¹⁰. Według Mylonasa praktyka składania do grobu zwłok w pozycji skurczonej determinowana była przez niewielkie rozmiary komory¹¹. Niemniej skurczone pochówki spotyka się także w przypadku, gdy komory grobowe są obszerne¹². Oznacza to, że zmarły był krępowany w tej pozycji natychmiast po zgonie, przed zastygnięciem ciała; dodatkowo takie położenie mogły zapewnić odkrywane nad kośćmi bloki kamienne¹³. Większość zwłok znajdowała się na prawym boku¹⁴, jakkolwiek na Syros jest odwrotnie¹⁵. W grobach o planie trapezu zmarłego układano wzdłuż dłuższej ściany komory - co w praktyce oznacza, że jego głowa zwrócona była w kierunku doliny lub morza. Brak generalnych studiów antropologicznych, a także znikomość całkowicie zachowanych szkieletów nie pozwala stwierdzić, czy pochówki męskie oddzielone są od kobiecych. W zasadzie na nekropolach cykladzkich mamy do czynienia z pochówkami pojedynczymi, jednak użycie jednego grobu dla większej liczby zwłok nie jest rzeczą wyjątkową. Takie kilkakrotnie używane groby mają zwykle gorszą konstrukcję i skromniejsze wyposażenie¹⁶. Na ich przykładzie zaobserwować można stosunek do szczątków poprzedniego pochówka - ze względu na nie-

---

⁹ Tamże, s. 82.

¹⁰ Kykladika I, s.148, s.164; Zervos 1957, s.27.

¹¹ Mylonas 1959, s.118.

¹² Kykladika II, s.83-84.

¹³ Kykladika I, s.148.

¹⁴ Tamże, s.147, 158.

¹⁵ Kykladika II, s.83.

¹⁶ C.C.Edgar, Prehistoric Tombs at Pelos, BSA III, 1896, s.40.

wielkie rozmiary komór grobowych powstawał problem, co uczynić z pozostałościami szkieletu. Otóż wydaje się, że jedynie czaszkę traktowano z pewnym szacunkiem. Podczas gdy czaszki zostawały na dawnym miejscu lub umieszczane były w kątach grobu, reszta kości rzucona była w nieładzie lub zgarnięta bezceremonialnie pod ścianę¹⁷. Gdy miejsca w grobie było dosyć, cały poprzedni szkielet pozostawał nienaruszony¹⁸, a czasami przysypywano go ziemią lub przykrywano płytą kamienną. Zderzają się także groby wielokomorowe (podwójne, rzadziej potrójne) - pochówki umieszczano wówczas jeden nad drugim, w ten sposób grób pozostawał jednostkowy - dolna komora służyła zaś jako ossuarium¹⁹. Czaszki przenoszone były jednak sukcesywnie na wyższe poziomy, co potwierdza szczególny stosunek, z jakim je traktowano.

Na Cykladach w epoce brązu obserwuje się zwyczaj wyposażania pochówków w różnego rodzaju dary. Generalnie jest to wyposażenie bardzo skromne, toteż większą ilość darów uważa się za dowód za-
możności zmarłego i jego rodziny. Według Stephanosa na ilość da-
rów nie ma wpływu liczba pochówków w komorze²⁰. Najbardziej pow-
szecznym wyposażeniem jest ceramika naczyniowa - dla najwcześnie-
szych cmentarzysk jest to jedyny rodzaj darów²¹. W grobach wystę-
pują także marmurowe naczynia i figurki, ostrza obsydianowe, pa-
ciorki kamienne, brązowe szpilki, igły, szydła i dłuta. Znane są
również ołowiane modele łodzi²² oraz wyroby ze srebra - szpile²³,
puchary²⁴, diademy²⁵, odkrywane są także przedmioty wykonane z

¹⁷ Kykladika I, s. 161.

¹⁸ Tamże, s.144.

¹⁹ Tamże, s.164

²⁰ K.Stephanos, Les tombeaux premyceniens de Naxos, Comptes Rendus du Congres International d'Archeologie, 1905, s.218.

²¹ J.Th. Bent, Researches among the Cyclades AJA 5, 1884, s.53; E.M. Bossert, Ein Beitrag zu den frühkykladischen Fundgruppen Anadoulu Arastirmali 2, 1965, s.112.

²² C. Renfrew, Obsidian in the Aegean, BSA 60, 1965, s.5.

²³ F. Matz, Kreta und frühes Griechenland, München, 1962, s.47.

²⁴ C. Renfrew, Cycladic Metallurgy and the Aegean Early Bronze Age, AJA 75, 1967, s.7; Zervos 1957, s.29.

²⁵ J.L. Caskey, Chalandriani in Syros, 1964, s.65; Kykladika I, s.186.

kości²⁶. Brak prostej ceramiki domowego użytku znanej z osiedli oraz nieobecność wysokiej jakości ceramiki typu Pelos-Lakkhoutes w osadach tego okresu może świadczyć o tym, że w trzecim tysiącleciu produkowano naczynia specjalnie na użytek sepulkralny²⁷. Znamy jednak ceramikę dobrej jakości z domów należących do najwcześniejszej fazy Philakopi, podobną pod względem formy do naczyń odkrywanych w grobach²⁸. Podobna sytuacja występuje w późniejszym okresie Keros-Syros i Philakopi I²⁹. Nieobecność ceramiki Pelos-Lakkhoutes w osadach może być spowodowana niską ilością występowania zabytków omawianego okresu. Dowodem na uprzednie wykorzystywanie sprzętów w życiu codziennym przed złożeniem ich do grobu może być fakt, że wiele marmurowych figurek i naczyń nosi ślad naprawy³⁰. Ponadto w grobach spotyka się niekompletne przedmioty - pxydy bez przykrycia, bądź same tylko pokrywki³¹. Niemniej niektóre przedmioty należące do wyposażenia zmarłego mogły być wykonywane wyłącznie dla celów grzebalnych. Są to przede wszystkim niektóre marmurowe figurki oraz naczynia kamienne i terrakotowe znane pod nazwą "patelni". Dary grobowe zazwyczaj umieszczano przy głowie zmarłego³². W przypadku kiedy jest ich więcej, jedno naczynie ustawiane było w pobliżu głowy, reszta natomiast wokół ciała. Niekiedy dary grupowano w jednym lub drugim końcu komory³³ albo, jak na Syros, miały one swoje miejsce w specjalnych niszach³⁴. Poza tym wydaje się, że przedmiotów tych nie traktowano ze specjal-

²⁶ Kykladika II, s.104-105; K.Stephanos, op.cit. s.208.

²⁷ Renfrew 1972, s.155; Kykladika I, s.181.

²⁸ Philakopi I, s.84.

²⁹ Kykladika II, s.122-123, Pl 9:15; Philakopi I, s.234; O.Rubenshon, Die prähistorischen und frühgeschichtlichen Funde auf den Burghügel von Paros, AM XLIII, 1917, s.14.

³⁰ Kykladika II, s.98, ryc.28. Na temat celowego łamania idoli przed włożeniem ich do grobu por. K.Majewski, Idole cykladzkie w nowszych badaniach (1935-1970), Archeologia XXII 1971/1972, s.13 n.

³¹ K.Stephanos, op.cit., s.218. Pierwszą monografię idoli przedstawił K.Majewski, Figuralna plastyka cykladzka, Lwów 1935.

³² Ch.Doumas, Antiquities and Monuments in the Cyclades, Delt. Chronika 17 B, 1961, s.274; K.Stephanos, op.cit., s.218; Kykladika I, s.151.

³³ C.C.Edgar, op.cit., s.40.

³⁴ Kykladika II, s.84.

nym szacunkiem, dotyczy to również marmurowych figurek - często spotyka się je rzucone po prostu w kąt komory - na Pelos w grobie nr 9 były one wciśnięte pod ciężkie marmurowe naczynie³⁵. W innym przypadku znajdowano je pod blokującymi wejście płytami, które powodowały ich zniszczenie³⁶.

Na obecność określonego rytuału grzebalnego wskazują przede wszystkim dwa zespoły zabytków. Na niektórych nekropolach spotyka się dodatkową warstwę bloków kamiennych układanych na zasypnym grobie. Konstrukcja taka sugeruje rodzaj ołtarza, który mógł być wykorzystywany podczas obrządku grzebalnego. Forma rytuału pozostaje jednak w sferze domysłów. Niewykluczone, że kamienie stanowiły rodzaj oznakowania grobu na cmentarzysku, aby łatwiej można było odnaleźć go w wypadku ponowienia pochówku.

Istotniejszym dowodem na odbywanie specjalnych obrzędów są wyłożone płytami place znajdujące się w sąsiedztwie nekropoli. Znalezione na ich obszarze naczynia w kształcie kapeluszy odkrywa się wprawdzie również w osadach, są one tam jednak nieliczne, co pozwala wysnuć wniosek o używaniu ich głównie w rytuale pogrzebowym³⁷. Powierzchnia placów wskazuje na obecność wielu ludzi w obrządkach związanych z kultem zmarłych. Niestety i w tym przypadku rodzaj rytuału jest nieznan. Być może dalsze badania rzuca nieco światła na ten problem ważny dla poznania pełniejszego obrazu wierzeń ludności Cyklad.

Na uwagę zasługuje także odkrycie Kontoleona na nekropoli Apolomata na Naxos³⁸. Natrafił on na rodzaj grobu skrzynkowego, w którym znajdowały się srebrne ozdoby, naczynia marmurowe, pokrywa pyxidy oraz 13 muszli morskich. Natomiast ze szkieletu - jak informuje odkrywca - pozostały "nieznaczące ślady". Według Hückmanna³⁹ oznacza to, że nie było go tam w ogóle, natomiast Kontoleon zasugerowany formą komory, jej obecnością na nekropoli i wyposażeniem, uważa ją za grób, doszukując się tam śladów pochówku. Hückmann sądzi, że jest to rodzaj repozytorium na sprzęty używane w obrządku

---

³⁵ Dumas 1977, s.63, Pl II e-f.

³⁶ Tamże, s.63, Pl XV c-d.

³⁷ Tamże, s.63.

³⁸ N.M.Kontoleon, Excavations in Naxos (w jęz. greckim), PAE 1970, s.123.

³⁹ O.Hückmann, w: Thimme 1976, s.49.

grzebalnym⁴⁰. Podobny zespół odkryła Zapheiropoulou na Anokoupho-
nisi⁴¹. Zawierał on dwie nienaruszone figurki marmurowe oraz czar-
kę z tego samego materiału ze śladami czerwonego barwnika we wnętrzu.
W pobliżu był grób, ale w jego komorze nie znaleziono żadnych śladów szkieletu.
Na tej samej nekropoli grecka badaczka znalazła zagrzebane w ziemi naczynie, a w nim całe i połamane figurki
marmurowe oraz dwa sztylety z brązu. Odkrycia te mogą oznaczać, że na
obszarze cmentarzysk odbywały się obrzędy, po zakończeniu których użyty sprzęt
kultowy gromadzono w osobnych miejscach, nie wkładając go do komory wraz z
wyposażeniem. Być może używano go wielokrotnie przy kolejnych pochówkach.
Materiału do daleko idących interpretacji jest zbyt mało, niemniej wskazuje on,
że z pogrzebem wiązały się - nieznane nam - praktyki rytualne ku czci zmarłego.

Problem kultu zmarłych

Na temat wierzeń związanych ze światem zmarłych istnieje wiele teorii
trudnych do potwierdzenia wobec niewystarczających źródeł do poznania kultury
duchowej w III tys. p.n.e. Przyjmuje się na ogół, że fakt wyposażania zmarłych
w dary wskazuje na istnienie wierzeń przejawianych przez ludność wysp w
związku ze śmiercią. Według niektórych badaczy podstawą tych wierzeń było
przekonanie o kontynuacji życia po śmierci w fizycznej formie⁴². Stąd też
troska o zapewnienie zmarłemu pożywienia składanego do grobu w naczyniach
kamiennych i terrakotowych. Istnieje też pogląd, że zmarły wywoływał lęk
wśród mieszkańców osiedli, którzy obawiali się jego zazdrości wobec świata
żywych, stanowiącej dla nich potencjalne zagrożenie⁴³. Umieszczali zatem
zwłoki w ciasnych komorach z dala od osiedli, aby uniemożliwić zmarłemu
jakąkolwiek ingerencję w swoje sprawy. W grobach natomiast odkrywa się
niekiedy cenne dary, np. naczynia kamienne czy starannie wykonaną i deko-

⁴⁰ Tamże, s.50.

⁴¹ P.H.Zapheiropoulou, Early Cycladic finds from Ano Kouphonisi, AAA III, 1970, s.44.

⁴² Wiesner 1938, s.166.

⁴³ Doums 1968, s.92.

rowaną ceramikę. W wielu wypadkach przedmioty te są lepiej wykonane od spotykanych w osadach. Stanowiły one prawdopodobnie własność zmarłego w odróżnieniu od zwykłych sprzętów wykorzystywanych przez wszystkich członków klanu lub rodziny. Używanie tych naczyń mogło spowodować gniew zmarłego, może dlatego wkładano je razem z nim do grobu⁴⁴. Naczynia te należy oddzielić od grupy sprzętów wykorzystywanych bezpośrednio w obrządku grzebalnym⁴⁵: zalicza się do nich pyxidy oraz tzw. patelnie, małe czarki marmurowe, paletki z tego samego materiału, kościane rurki i naczynia typu kernoi. Według wielu archeologów wszystkie te sprzęty z wyjątkiem kernoi, wykorzystywane były w rytualnym malowaniu zwłok⁴⁶. Rzeczywiście, na dnie czarek marmurowych zachowały się ślady barwników czerwonych, niebieskich i żółtych⁴⁷. Podobne ślady niebieskiej farby odkryto na dnie patelni oraz na podłodze komory grobowej na Naxos⁴⁸. Ślady żółtej ochry znajdowały się na dnie grobu nr 8 nekropoli Plastiras na Paros⁴⁹. Często tubki kościane z niebieską i czerwoną farbą oraz kamienne rozcieracze⁵⁰ występują wspólnie z patelniami, marmurowymi płytkami czy czarkami. Wiesner uważa, że pokrycie zwłok farbą miało oznaczać ostateczne zwycięstwo nad śmiercią, która w ten sposób okazywała się bezsilna wobec ciała⁵¹. Mimo tych dowodów funkcja patelni cykladzkich ciągle jeszcze jest tematem polemik. Niektórzy badacze uważali je za lustro (po napełnieniu ich wodą)⁵² czy za naczynia libacyjne lub ofiarne⁵³. Najbardziej intryguje dekoracja na zewnętrznej stronie patelni. Na obiektach tych występują dwa zasadnicze typy dekoracji - przedstawienie symbolu astralnego jako głównego motywu centralnego oraz wyobrażenie morza za pomocą spiral pokrywających całą powierzchnię naczyń (il.2).

44 Tamże, s.92.

45 Wiesner 1938, s.130.

46 Tamże, s.130; Doumas 1968, s.52; N.M.Kontoleon, Excavations in Naxos, PAE 1972, s.143.

47 O.Hückmann, w: Thimme 1976, s.102; Doumas 1968, s.52.

48 N.M. Kontoleon, op. cit., s. 148.

49 Doumas 1977, s.58.

50 Kykladika II, s.110-112.

51 Wiesner 1938, s.173.

52 Kykladika I, s.102.

53 Renfrew 1972, s.421.

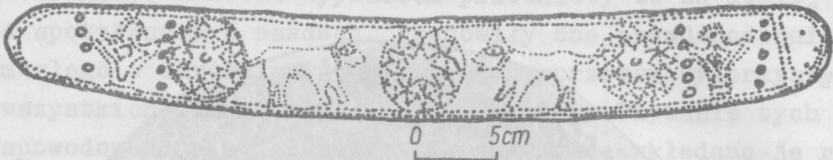

Il.2. Tzw. patelnia cykladzka. Wg Zerros
1957, ryc. 223

Kompozycję złożoną ze spirali uzupełniają czasem motywy łodzi albo ryb. Pojedyncze spirale występują niekiedy na pierwszym z wymienionych typów przedstawień. Natomiast najczęściej powtarzającym się motywem w obu rodzajach dekoracji jest ryt trójkąta łonowego umieszczany w części naczynia przechodzącej w uchwyt. Przedstawienia na naczyniach typu Kampos łączy się z ornamentem diademu pochodzącego z Syros (il.3). Występują na nim postacie z ramionami uniesionymi w geście adoracji oraz symbole astralne. Scenę próbuje się wyjaśniać jako składanie ofiary⁵⁴ lub ubóstwienie słońca⁵⁵. Według Hückmanna trójkąt łonowy w połączeniu z symbolami

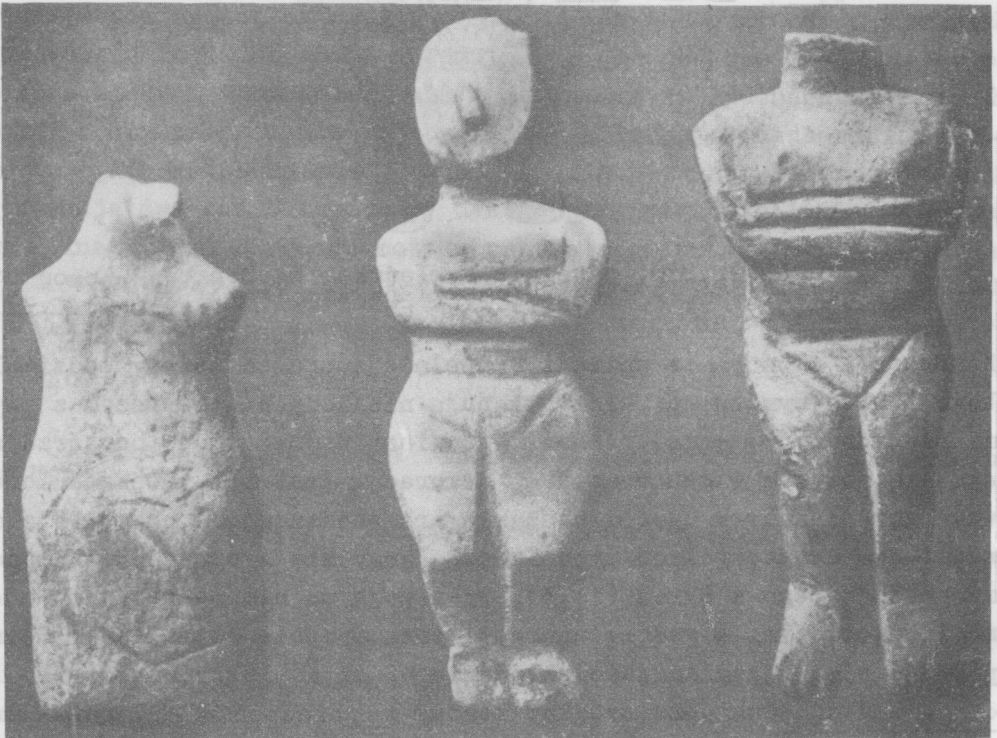
⁵⁴ O.Hückmann, w: Thimme 1976, s.48.

⁵⁵ Zervos 1957, s.283.

Il.3. Diadem z Syros. Przerys. Wg Renfrew 1972, ryc.18.1

astralnymi może wskazywać na związki naczyń z kultem wschodniej bogini Istar - Inanny⁵⁶. Natomiast podobny szczególnie ikonograficzny marmurowych figurek kobiecych sugeruje, że oba rodzaje przedmiotów spełniały jednakową funkcję. Tym bardziej wydaje się to prawdopodobne, że patelnie występują najczęściej w grobach cmentarzysk Syros, gdzie idole są rzadkością. Idole te uważane są przez poważną grupę badaczy za wizerunek bóstwa. Jedynym w zasadzie wyróżnikiem ich płci jest trójkąt ryty na najbardziej nawet schematycznych obiektach. Być może istniał specjalny powód, dla którego z taką konsekwencją ryto właśnie ten element. Symbolizować mogło to akt narodzin - w przypadku zmarłego ponowne przyście na świat.

Il.4. Idole z marmuru paryjskiego odkryte na wyspie Amorgos. Wg Zervos 1957, ryc.50

⁵⁶ O.Höckmann, w: Thimme 1976, s.49.

Przygotowanie zmarłego do ponownych narodzin następowało przez ułożenie go w odpowiedniej pozycji w ciasnej komorze lub pithosie⁵⁷. Czerwony barwnik występujący często w grobach mógł symbolizować krew. Figurka kobieca z rękoma założonymi pod piersiami, z lekko podkurczonymi kolanami mogła być układana w celach magicznych, tym bardziej, że sposób opracowania stóp wielu figurek warunkowało pozycję postaci leżącej na plecach⁵⁸ (il.4). Być może leżały one na marmurowych "kołyskach"⁵⁹. Przedstawiając tę hipotezę Thimme wskazuje, że idole naturalistyczne nie występują w zespołach większych niż dwie figurki w jednym grobie. Przypadek, gdzie występują właśnie dwie figurki lub wszelkiego rodzaju statuetki podwójne jest według autora hipotezy wyrazem wierzeń wywodzących się z epoki neolitu w nieustanny cykl życia i śmierci. Późniejszym tego dowodem są mity o Hekate i Artemis czy Demeter i Korze - Persefonie⁶⁰.

Hipoteza uznająca figurki za wizerunki bóstwa opiera się na występowaniu ich w grobach kobiecych i męskich, skromnych i lepiej wyposażonych. Ponowne narodzenie się, czy zstępowanie na inny świat odbywało się w formie podróży - na ten okres potrzebne było zmarłemu pożywienie - stąd obecność ofiar, głównie ostryg i muszli⁶¹. Wędrówka mogła odbywać się przez morze, co sugerują odkrycia ołowianych modeli łodzi wśród wyposażenia grobowego oraz wyobrażenia łodzi na powierzchni patelni. Być może wskazuje na to również pozycja wielu zmarłych skierowanych twarzą w stronę morza⁶². Przedstawiona teoria jest jedną z obszerniejszych wśród hipotez uważających marmurowe figurki za wizerunki bóstwa lub sił je symbolizujących. Opiera się także na aktualnym stanie badań nekropoli cykladzkich, co odróżnia ją od starszych propozycji zdezaktualizo-

---

⁵⁷ Gimbutas 1974, s.159; J.Thimme, AK 8, 1965, s.76.

⁵⁸ Tamże, s.77.

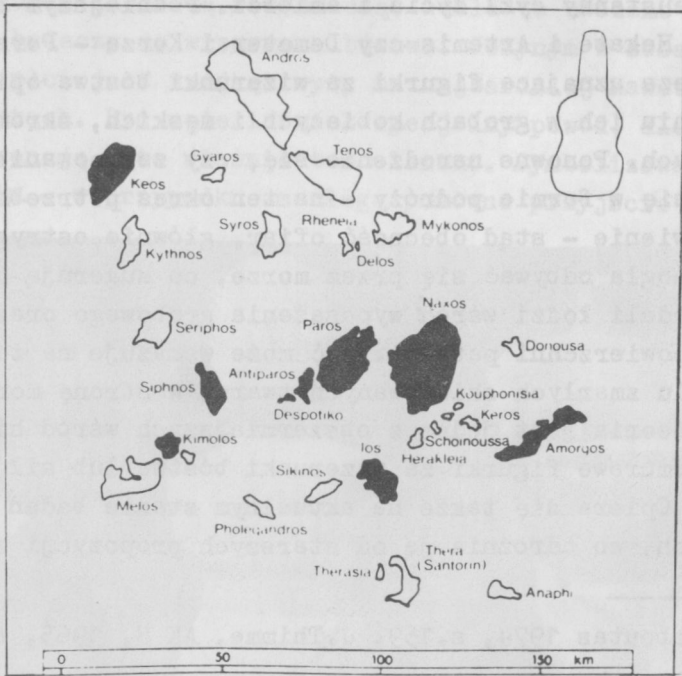
⁵⁹ Dumas 1968, s.52. Jeden z takich idoli zachowany jest razem z "kołyską" - pochodzi z Paros, obecnie w kolekcji pp. Isadore M.Cohen, il. w Catalogue of an Exhibition of Cycladic and Naniwa Sculpture at the University of St. Thomas, Oct.-Nov. 1963.

⁶⁰ J.Thimme, AK 8, 1965, s.71.

⁶¹ A.Schnauffer, Frühgriechische Totenglaube: Untersuchungen zum Totenglauben der mykenischen und homerischen Zeit. Hildesheim und New York 1970.

⁶² Zervos 1957, s.27.

wanych już przez nowe odkrycia⁶³, np. Wiesner uważał, że różnice w pozycji społecznej ludności wysp ujawniają się w odmiennych formach obrzędów grzebalnych. Gdy uboższa ludność manifestowała swą wiarę w zwycięstwo Wielkiej Bogini Życia nad siłami śmierci, to bogatsi starali się zapewnić sobie powodzenie na innym świecie przez obfite dary grobowe. Tryumf bogini nad śmiercią wyrażał się przez odtworzenie jej kultu także po śmierci - w tym celu wkładano wraz z pochówkiem sprzęty kultowe - kernoi używane do składania ofiar oraz figurki muzykantów, muzyka bowiem spełniała ważną rolę w kultcie tej bogini. Natomiast warstwa panujących za życia nie chciała służyć po śmierci, dlatego w bogatych grobach rzadko odkrywa się marmurowe figurki⁶⁴.

Il.5. Występowanie idoli schematycznych na Wyspach Cykladzkich. Wg Thimme 1976

⁶³ Childe uważa, że figurki mogły reprezentować Wielką Matkę w jej żąłobnym aspekcie - jako orędowniczkę zmarłych w świecie cieni - podobnie jak w Sumerze (*The Dawn of European Civilisation*, London 1935 s.46). Według Kohlera jest to wyobrażenie Astarte, opiekunki zmarłych przed złymi mocami (*Prähistorisches von den griechischen Inseln*, AM 9, s.159). Matz - uznaje związki z wierzeniami związanymi z Wielką Boginią, odrzuca jednak interpretację figurek jako jej wizerunku - według niego miały to być symbole życia i śmierci o magicznej sile (*Die Ägäis*, Handbuch der Archäologie II, München 1954, s.179).

⁶⁴ Wiesner 1938, s.173-174.

Hipotezy te, jakkolwiek interesujące, nie obejmują wszystkich elementów dających się zaobserwować w materiale pochodzącym z nekropoli. Nawet obszerna teoria Thimme pomija figurki schematyczne oraz przedstawienia postaci męskich i grupę muzykantów. Poza tym, jak twierdzą niektórzy badacze, nie zawsze zgodna jest z faktycznym stanem badań⁶⁵ (il.5).

Z odmienną interpretacją znaczenia figurek wystąpił ostatnio grecki archeolog Dumas. Należy on do grupy badaczy uważających idole cykladzkie za przedstawienia ludzi. Wniosek ten wyprowadza z faktu, że figurki znajdujące się w grobach leżą z reguły w nieładzie bez żadnych oznak szacunku, jakiego należałoby się spodziewać w stosunku do wizerunków bóstw. Opiera się także na obserwacjach Thomsona dotyczących wierzeń w świecie egejskim: "jako podobizny czcicielki były one (figurki) dedykowane przez nią w tym celu, aby bogini roztoczyła nad nią opiekę. Czyniono to zarówno w momencie rzeczywistego niebezpieczeństwa - choroby lub porodu, jak też w czasie niebezpieczeństwa urojonego, takiego jak inicjacja, małżeństwo lub osierocenie"⁶⁶. Zatem idol reprezentował człowieka i służył mu jako źródło siły i gwarancja bezpieczeństwa. Po śmierci człowieka idol związany ze zmarłym był równie jak on niebezpieczny i dlatego wkładano go do komory grobowej.

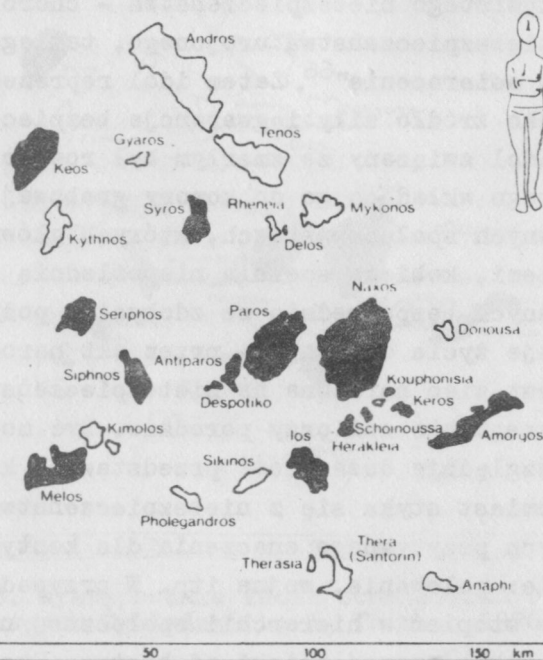
W prymitywnych społeczeństwach, których głównym utrzymaniem jest uprawa ziemi, kobieta spełnia niepoślednią rolę. Wykonuje wiele prac związanych bezpośrednio ze zdobyciem pożywienia. W pewnym sensie więc daje życie dwa razy - przez akt narodzin i zapewnienie pożywienia; jest więc narażona na niebezpieczeństwo bardziej niż mężczyzna, szczególnie zaś przy porodzie. Być może dlatego wśród figurek jest względnie duża ilość przedstawień kobiet brzemiennych. Mężczyzna natomiast styka się z niebezpieczeństwem podczas działań nie mających pozytywnego znaczenia dla kontynuowania życia w szerokim sensie: polowanie, wojna itp. W przypadku gdy kobieta zajmuje wyższy stopień w hierarchii społecznej niż mężczyzna, nie może on żądać takiej samej opieki od bóstwa. Stąd rzadkie wypadki

⁶⁵ Znane są figurki naturalistyczne, w których stopy przedstawione są horyzontalnie - Kykladika I Pl 10 (za: Dumas 1968, s.53). Idole naturalistyczne odkryto także w liczbie większej niż dwie w jednym grobie - grób nr 9 na nekropoli Plastiras na Paros. Ch.Dumas, Delt. B 18, 1963, Pl 329 b.

⁶⁶ Dumas 1968, s.92 (cytuje za G.Thomson, Studies in Ancient Greek Society: The Prehistoric Egean, 1949, s.247; polski przekład: Egea prehistoryczna, Warszawa 1958, s.217.

obecności figurek męskich w grobach cykladzkich. Nieliczne figurki męskie - tzw. muzykanci wojownicy - są przedstawieniem mężczyzn spełniających ważne dla społeczności role - bądź magów kontaktujących się z bóstwem za pomocą muzyki, bądź przywódców wspólnoty. Życie tych ludzi musiało więc być chronione ze względu na normalne funkcjonowanie grupy. Doumas - co należy podkreślić - uważa, że magia odgrywająca podobną rolę, co nauka w dzisiejszym społeczeństwie, to cały system niosący bogate informacje o tym, jak żyć w świecie realnym. Wiele jest różnych idoli, mogą one stanowić różne znaki w tym systemie. Badacz sądzi, że brak nam warunków, aby go odtworzyć, gdyż każda cywilizacja ma swoje sposoby wyrażania własnych lęków, dla innych niezrozumiałe⁶⁷.

Inne teorie biorące za punkt wyjścia interpretację figurek jako przedstawień ludzi nie są dzisiaj brane pod uwagę, są bowiem sprzeczne z dostępnym materiałem archeologicznym⁶⁸ (il.6).

Il.6. Występowanie idoli realistycznych na Wyspach Cykladzkich. Wg J. Thimme 1976

⁶⁷ Doumas 1968, s.91.

⁶⁸ G.H.Hogarth, Hogarth, Aegean sepulchral figurines. Essays in Aegean Archaeology presented to Sir Artur Evans, Oxford 1927 uważa, że figurki spełniały rolę podobną do egipskich uszebti. Zdanie to podziela Picard (Oushabti Egeens?, REA 32, 1930, s.103).

Pośrednie stanowisko wobec interpretacji figurek jako bóstw i ludzi zajmuje Schefold⁶⁹. Uważa on, że idole reprezentują postacie z cykladzkiej mitologii, istoty znajdujące się między światem ludzi i bogów. Pozycja figurek stojących na palcach z odchylonymi głowami sugeruje wg Schefolda moment ekstazy w tańcu wywołującym bóstwo. Taniec ten odbywał się w rytm muzyki harfistów i flecistów. Figurki przedstawiające ten rytuał wkładano do grobu, aby zapewnić kontakt zmarłego z bóstwem opiekuńczym. Zwyczaj ten zdaniem badacza, znajdują późniejsze odbicie w obrządkach grzebalnych Grecji klasycznej w kulcie Dionizosa, gdyż na sepulkralnych figurkach tanagryjskich widnieją atrybuty tego boga. Wytwory plastyki figurkowej Cyklad III tys. p.n.e. stanowią prototyp greckich nimf i herosów - przedstawienie harfisty jest być może pierwowzorem Orfeusza, pieśniarza, przez którego przemawiało boskie natchnienie, zaś związki tego herosa z państwem cieni znane są z mitów późniejszych.

Jak wynika z powyższego zestawienia propozycje dotyczące interpretacji wierzeń związanych z kultem zmarłych są zbyt różne, aby można było znaleźć dla nich wspólny mianownik. Wszystkie one jednak zakładają, że kult taki istniał i miał swoje formy, czasami nawet bardzo rozwinięte. Nie należy zapominać, że mimo wspólnych cech w sposobie traktowania zmarłych zaznaczają się lokalne różnice. Figurki również nie są zjawiskiem aż tak częstym, aby można było mówić o powszechnym zwyczaju panującym wśród ludności wysp. Różnorodność ich typów od bardzo schematycznych do naturalistycznych, a także tematów i form przedstawień, świadczy moim zdaniem o odmiennych funkcjach. Nie jest bowiem możliwe, aby w tak rozproszonych grupach przejawiano dokładnie te same formy rytuałów, mimo że ogólny system wierzeń mógł być wspólny. Położenie geogra-

---

Występowanie figurek w grobach męskich i kobiecych obala tę teorię. Według Nilssona figurki składane były do grobu w zastępstwie ofiar ze służby, aby po śmierci służyły swemu panu podobnie jak za życia (Geschichte der Griechischen Religion, II ed. München 1955, s.294); jednak zwrócić należy uwagę, że figurki odkrywa się także w grobach bez inwentarza, gdzie jedynym wyposażeniem jest właśnie idol. Za wyobrażenia zmarłych przodków uważa je Zervos - 1957, s.44; odosobniony jest pogląd Blegena (Korakou, a Prehistoric Settlement near Corinth. New York 1921), który widzi w figurkach zabawki - figurki bowiem odkrywa się w grobach dorosłych zmarłych, a nie tylko dzieci.

⁶⁹ K.Schefold, Heroen und Nymphen in Kykladen Gräbern, AK 8, 1969, s.87.

ficzne archipelagu warunkuje niejednakowo silne oddziaływanie ze strony ładu greckiego i Azji Mniejszej na poszczególne wyspy. Sądzę, że mimo coraz lepiej prowadzonej dokumentacji, nadal jest zbyt mało informacji mogących rzucić światło na charakter wierzeń związanych ze śmiercią. Szczególnie brakuje dokładnych badań antropologicznych materiału kostnego, co sprawia, że w wielu wypadkach płęć zmarłego pozostaje w sferze domysłów. Zbyt mało wiemy także o nekropolach średniej i późnej epoki brązu. Pod koniec epoki wczesnego brązu zanikają marmurowe idole cykladzkie oraz wiele form naczyń. Być może zmiana obrządków grzebalnych związana jest z pojawieniem się na wyspach nowego elementu migracyjnego - Indoeuropejczyków. Forma grobu pozostaje jednak nie zmieniona. Wydaje się, że coraz częstszą formą pochówka dziecięcego były pithosy. Odkrywa się je jako pochówki występujące samodzielnie lub też składane w grobach skrzynkowych⁷⁰. W epoce średniego brązu pojawiają się także większe założenia grobowe, z pewnością dla znaczniejszych osób w osadzie⁷¹. Z okresu późniejszego pochodzą być może ślady takiego kultu w osadzie Ayia Irini na Keos. Otóż we wschodniej części miasta poza murami odkryto grób składający się z komory (2,25 m x 1,10 m) przykrytej trzema dużymi płytami. Nad komorą usypany był kopiec z ziemi i kamieni otoczony przez rząd kamieni stojących pionowo. Na szczyt tumulusu prowadziła prawdopodobnie spiralna rampa. Wnętrze zostało wyrabowane jeszcze w starożytności, gdyż zespół zwracał na pewno uwagę swymi rozmiarami. W pobliżu tego grobu odkryto małą budowlę (8 m x 4 m) o dwóch pomieszczeniach. Ściany budowli o grubości 0,5 m wskazują, że dom nie miał wyższej kondygnacji. Szczególnie starannie wykończone było jedno z pomieszczeń. Podłogę wykonano z nieregularnych płyt kamiennych pokrytych warstwą stiuku. Pokryte nim były także ściany, a na jednej z nich znajdowały się freski. Płytami wyłożono nawet zewnętrzne lico zachodniej ściany. Obiekt datuje się na PM IB/PM II, jest więc późniejszy od opisanego grobu, jednocześnie znajduje się za murami, podobnie jak opisany grób. Caskey przypuszcza, że oba zespoły mogły mieć ze sobą jakiś związek⁷². Niewykluczone, że po założeniu tumulusu wywiązała się później forma kultu związana z pochowaną w

⁷⁰ J.L.Caskey, Investigations in Keos 1966-70, Hesperia 40, 1970, s.373.

⁷¹ Tamże, s.373, grób nr 31, 40, 58.

⁷² Tamże, s.377-378.

nim osobą. Podobne zjawisko ma przecież miejsce w przypadku heronów delijskich - tzw. Seme i Theke, znanych w klasycznej Grecji jako groby herosów⁷³. Wprawdzie groby z Delos pochodzą z epoki późnego brązu, ale w obu przypadkach są to założenia, w porównaniu do grobów skrzynkowych, monumentalne. Łącząca się z nimi tradycja mogła doprowadzić do wykształcenia się kultu, który w przypadku Delos przetrwał nawet okres najazdu Dorów.

Wykaz skrótów

- Kykladika I - Ch.Tsountas, Kykladika I, Ephem., 1898.
Kykladika II - Ch.Tsountas, Kykladika II, Ephem., 1899.
Doumas 1977 - Early Bronze Age Burial Habits in the Cyclades
Studies in Mediterranean Archaeology, X, LVIII,
Goteborg 1977.
Zervos 1957 - Ch.Zervos, L'art des Cyclades. Paris 1957.
Mylonas 1959 - Aghios Kosmas, an Early Bronze Age Settlement and
Cemetery in Attica, Princeton 1959.
Renfrew 1972 - The Emergence of Civilisation. The Cyclades and
the Aegean in the Third Millenium B.C., London
1972.
Philakopi I - T.D.Atkinson, R.C.Bosanquet, C.C.Edgar, C.C.Evans,
A.Hogerth, D.G.Mackenzie, D.Smith, G.Welch, F.B.
Excavations at Philakopi in Melos, London 1904.
Thimme 1976 - Thimme J. [red.], Kunst und Kultur der Kykladen
Inseln im 3. Jahrtausend v.Chr., Karlsruhe 1976.
Wiesner 1938 - Grab und Jenseits. Untersuchungen im Ägäischen
Raum zur Bronzezeit und Frühen Eisenzeit, Berlin
1938.
Doumas 1968 - The N.P., Goulandris Collection of the Early Cyc-
ladic Art. Athenys 1968.
Gimboutas 1974 - The Gods and Goddesses of Old Europe 7 000 to 3 500
B.C. Myths, legends and images, London 1974.
AAA - Athens Annals of Archaeology
AK - Antike Kunst
AM - Mitteilungen des Deutschen Archäologischen Instituts,
Athenische Abteilung
AJA - American Journal of Archaeology

---

⁷³ H.Gallet de Santerre, Delos Primitive et Archaïque, Paris 1958.

- BSA - Annual of the British School of Archaeology at Athens,
London.
- Delt. - Archaïologikon Deltion, Athenai
- Ephem. - Archaïologike Ephemeris, Athenai
- BCH - Bulletin de correspondance hellénique, Paris
- Hesperia - Hesperia, Journal of the American School of Classical
Studies at Athens, Cambridge
- IG - Inscriptiones graecae
- ILN - Illustrated London News, London
- JHS - Journal of Hellenic Studies, London
- RA - Revue archéologique, Paris
- PAE - Praktika tes en Athenais Archaïologikes Hetaireias,
Athenai
- REA - Revue des études anciennes, Bordeaux
- A.Rep.- Archaeological Reports, London.